

„*A többi, néma csend...*”

Vázlat Héjja Sándor (1942–1996) színművész emlékfilmjéhez

*Láttam a földet. E füstölgő göröngy kezemben az.
Néhány milliónyi szív dobog rajta-
s mind egyedül!
Fúvom róla a port: fel-felparázslík,
s mégis csak bűl, egyre bűl
istentelenül!*

(Farkas Árpád: Itthoni Hamlet)

KI VOLT HÉJJA SÁNDOR?

A modern magyar színjátszás kivételesen nagy személyisége.

S hogy nevét kevesen ismerik?

Ha Budapesten él és dolgozik, tucatnyi film-, tévészerp és több évtized színpadi alakításai, portréfilmjei, lapokban megjelent nyilatkozatai nyomán a főntebbi kérdést illetlen volna felvetni. De Héjja Sándor 1965-ben, a marosvásárhelyi Szentgyörgyi István Színművészeti Intézetben végzett, s ettől az időponttól a Kolozsvári Állami Magyar Színház vezető művésze volt 1988-ig, Magyarországra való áttelepedéséig. Más kollégáival és földjijeivel ellentétben nem a könnyebb megélhetés reménye vezette. Ellenkezőleg; csak súlyosodott lelkiismerete azzal, hogy Kolozsvár és szülőföldjének közönségétől megvált. A színház neki nemcsak szerepeket és előadásokat jelentett, hanem művészi közösséget, tágabb értelemben pedig a romániai magyarság szolgálatát.

Héjja Sándornak el kellett jönnie Kolozsvárról, mert a Farkas Árpád verséből vett képpel, kihűlt körülötte a világ. Harag György tragikus hirtelenséggel elhunyt, ő pedig emberi, művészi létében ellehetetlenült, amikor társulati gyűlésen vitára gyűlt egy politikai komisszárral, aki megtiltotta, hogy magyarul beszéljen. A magyar színházban! Anyanyelvének intézményes otthonában! Héjja Sándor, aki tíz éven át Kolhaas Mihályt alakította Sütő András *Egy lócsiszár virágvasárnapja* című darabjában, szerepét a közügyi harc terepén is küzdelemmé avatta.

HARAG GYÖRGY MŰHELYE

E sorok írójának sorsa, szerencséséből következően, vagy istenverte helyzete folytán úgy alakult, hogy az európai színházművészet kiemelkedő előadásait láthatta az elmúlt negyven évben. Ebbe a sorba az orosz Efrosz, Tovsztogonov, a lengyel Wajda előadásai éppúgy beletartoznak, mint a bukaresti Ciulei, a milánói Strehler s az utóbbi évtizedekben Párizsban dolgozó Peter Brook, továbbá a szín-

tén a francia fővárosban működő Mnouchkine s még a színháztörténet korábbi nagy fejezetét is jelentő Barrault rendezései. Ezekben mérhető hazai és sok száz külföldi előadás ismeretében, immár életösszegzésként elmondhatom: Harag György a rendkívüli színháziak sorába tartozik. Kevesek egyikeként tanúsíthatom: kolozsvári évtizede a magyar színjátszás kivételes fejezete. Talán elfogultsággal is gyanúsítható állításom; de a román színházi élet nagy egyénisége, Pintilie erősebb érvként szolgálhat; a világ kiemelkedő színházi embereként méltatta Harag Györgyöt, amikor 1985 júniusában búcsúztatta.

Ami Wajdának színpadon és filmen Olbrychski, Mnouchkine-nak Philippe Cauberre volt a Nap Színházban, azt Harag Györgynek Héjja Sándor jelentette. Harag György Kolozsvárott szellemi műhelyt alakított ki maga körül. Kisebbségi létben sztárkultusz képtelenség; a magyarországi és más országok hivatásos művészeinek űzött voltával, annyiféle elfoglaltságával ellentétben, Kolozsvárott kiváló művészek csak a színháznak éltek. Hírverés nélkül, csöndben, szellemi elmélyültségben és szívósan dolgozhattak. Szinte laboratóriumot teremtett Harag György; színészeiből alkotó közösséget formált. Ami életformát is jelentett; hogy a délelőtti próbák délutáni, esti beszélgetésekben folytatódtak leggyakrabban a Héjja Sándor–Sebők Klára házaspár lakásán. Harag György közösségében törvényként élt: semmi nem végleges, amiben délelőtt megállapodtak, az másnapra érvényét veszthette. Nyitottság, folyamatos nyugtalanság jellemezte a kolozsvári művészi közösséget. Amely szinte művészi álomszigetet jelentett a zsarnokság esztendeiben. S munkájuk eredményei, a nagyhatású, gondolatiságot izzó látványossággá fokozó előadások pedig álommenedékül szolgáltak a kolozsvári és a romániai magyar közönségnek is. Nekünk, néhány magyarországinak pedig példát jelentett; így is lehet színházat csinálni. Nem hatalmi helyzetben, hanem lélek és szellem által.

SZÖVETSÉGBEN AZ ÍRÓKKAL

Ahogy a XX. század színháztörténetében többször is történt, a színház és a drámaíró szövetsége alapozta és erősítette a megújulási folyamatot. Sztanyiszlavszkij új törekvései Csehovot is idézik; Jovet pedig Giraudoux-t biztatta munkára, Blin Beckethez, Barrault Gide-hez, Chéreau pedig Koltes-hoz ragaszkodott. Harag György színháza is kivételes íróval kötött szövetséget: Sütő Andrással. 1975-ben az *Egy lócsiszár virágvasárnapjával* kezdődött a kolozsvári együttműködés, majd a *Csillag a máglyán*nal, a *Káin és Ábellel* és *A szuzai menyegzővel* folytatódott. Valamennyi előadás főszereplője és szellemi vivőereje Héjja Sándor volt. Egy-egy bemutató művészi sikere közügyi rezgéssel a romániai magyarság jalkiáltásává is fokozódott. S még az a művészi bravúr is erősítette a színház és az író szövetségét, hogy 1979 telén a kolozsvári színház egymás utáni napokban játszotta Sütő András trilógiáját. Héjja Sándor rendkívüli teljesítményét és Harag György színházának hatalmas vállalkozását nemcsak Kolozsvárott láthattuk, hanem 1980 februárjában Budapesten a Vígszínházban esténként több mint ezer ember ünnepelte.

Aztán hazautazott a társulat, a Nyugati pályaudvaron a magyar hivatalosság nem búcsúztatta őket, s otthon folytatták a munkát...

Harag György műhelyében más kortársi írók, Csiki László, Bajor Andor, Lőrinczi László darabjai is életre támadtak. Székely János *Caligula helytartója* című művének gyulai ősbemutatója is ebbe a sorba tartozik (1978), itt is említve Héjja Sándort, aki vendégként szerepelt az előadásban. S új hangszerelésben Harag szívszorító játékká emelte Móricz Zsigmond gyakran lebecsült vígjátékát, a *Nem élhetek muzsikaszó nélkül*, melyben Héjja Sándor Balázst alakította. Cáfolták a kolozsváriak a hamis magyarországi teóriákat a jó és rossz darabokról, a magyar drámairodalom előítéletes esztétikájáról. Igazi művészek, így Harag György munkássága is igazolja: egyedül és kizárólagos érv az előadás! Vagyis: előítéletes teoretikusok ellenében csak a rendező és a színház, az együttes tehetsége döntheti el a művek igazi színpadi értékét és rangját. Harag György a világirodalom klasszikusait is művészi programjába illesztette; Ujvidéken például Csehov sorozatát láthattuk, Kolozsvárott Gorkij *Éjjeli menedék*-helyét vitte színre, melyben Héjja Sándor Vaszka Pepelt alakította. Szerepének drámája a kisebbségi és magánemberi gyötrelmeit is sűrítette a szerepben: „Úgy kell élni, hogy az ember tisztelhesse önmagát.”

ERDÉLYI HAMLET

Kevesek előtt ismeretes az a színháztörténeti tény, hogy a románok által megszállt Kolozsváron a Magyar Színház társulata 1919. szeptember 30-án a *Hamlettel* búcsúzott az épülettől. Hamlet alakítója, Janovics Jenő mondta az utolsó szavakat. A román cenzúra ádázul megcsonkította Shakespeare-t; természetes, hogy a darabzáró jelenetet, Fortinbras érkezését is törölte, hiszen egy hivatalnokai képzeletben is derengett: egy új hódító hadsereg (Fortinbrasé) diadalos vonulása a színpadon miként rezonálhat a magyar közönségben. Ám a szellemi vámtiszt Hamlet búcsúszavainak jó részét is kimetszette, így az előadás a „Horatio, halott vagyok; te élsz: / Győzd meg felőlem és igaz ügyemről / A kétkedőket” sorokkal zárult. Abszurdabb sorsot Hamlet-előadás aligha élt a magyar színháztörténetben, mint Kolozsvárott Janovics Jenőé.

De Hamlet magyar alakítóinak sorában abszurdabb sorsot nem élt Shakespeare színész, mint Héjja Sándor Kolozsvárott. Úgy alakította a dán királyfit (Tomba Gábor rendezésében), hogy a magyar sajtó nevét nem írhatta le. Alighanem a világ színházi sajtójában is példátlan, hogy Hamlet alakítója nevének nem nevezhető. (Páskándi Gézárt darabíráásra ihlette; ebből született *Éljen a színház!*) Szomorú tény, hogy az új kiadású színházi lexikon se tudatja Héjja Sándor Shakespeare-alakítását, s amikor a kilencvenes évek elején a Hamletekről szerveztek beszélgetést a televízióban, valamennyi élő szereplőt meghívták – Héjja Sándort nem.

„A TÖBBI NÉMA CSEND”

Hamlet utolsó szavai. Janovics nem mondhatta el; Héjja Sándor nevenincsen-formán zárta sorsát a színpadon. És kolozsvári éveire is néma csönd borult. A portréfilm

a csendet próbálja megtörni. De ennek a csendnek Héjja Sándor emberi-művészi életében mélyebb értelmet is tulajdonítunk. Még ha faggatták is, alig-alig beszélt szerepeiről, munkájáról, az alkotás folyamatáról, életéről. Lejött a színpadról, és a csendbe menekült. Tiszta tekintettel mosolyosan időzött baráti társaságban, s éjszakánként virasztott szereppéldányai fölött, olvasott verseket, leggyakrabban József Attilát és szépirodalmat. Tűnődött, gyötrődött, szenvedett; vagyis: alkotott. Készült a másnapi próbára, a következő előadásra, s vívódott tovább, hogy este levetett szerepét hogyan javítsa, mélyítse további erősebb, hitelesebb színpadi életé.

De Héjja Sándor néma csendjeit a közösség gondjai is dermesztették. Színházának és sorsosainak holnapja, az emberi lét alá szorított magyarság megmaradásának drámája. Rá utalóan Farkas Árpád sorait ezért is érezzük találónak, mert a színpad dán királyfija a hétköznapokban és nemcsak Kolozsvárott, hanem Pécsen is Hamletként vívódott erdélyi voltának „Lenni vagy nem lenni” élet-halál kérdésével.

ÉS VÉGÜL MI MARADT?

Egy készülő portréfilm szerkesztője és rendezője okkal kérdezheti: mi az, ami Héjja Sándor atlantiszi némaságából megmutatható, hogy elevenné váljon élete és művészete, kivételes ember volta?

Egy közelmúltban művésztársáról készült film óvatosságra figyelmeztet. Kollégák, barátok nyilatkoztak a kitűnő marosvásárhelyi művészlőről, s az aggságtól, hiúságtól, alkoholtól emlékezetüket vesztett színháziak vallomásaiból valósággal egy emlékműsor paródiája kerekedett. Óvatosan tehát a barátokkal és kollégákkal! Ez a film egy jelentős, nagy személyiség szellemkörét, művészi és emberi portréját próbálja körvonalazni. Személyeket kérdezve, de a leghitelesebbeket! Akik nem anekdotákkal szórakoztatják a film alkotóit és a majdani nézőket, hanem Héjja Sándor pokoljárását tanúsítják.

Gyermekkoráról, iskolás éveiről, majd a kolozsvári műhely, továbbá áttelepülése után pécsi évei egy-egy fejezetet jelentenek. Családi köréből Kálmán testvére és felesége koronatanú és ma is élő magyartanárnöje, aki az első szereplésekre bátorította. Kolozsvári indulását s talán első sikerét *A mi kis városunk* jelentette, majd a Harag-korszak következik. Felesége, a kiváló művésznő, Sebők Klára játszótársaként is leghitelesebb tanúja ennek az évtizednek, s további közös sorsuknak is. Harag György özvegye, Ilona, családi közelségből ismerte a házaspárt. S persze a nagy tragédiák szerzője, Sütő András vallomása is a film fontos fejezete. A barátok és a művésztársak között Kincses Elemért és Barkó Györgyöt említhetjük. A pécsi években Lengyel György igazgató-rendező, továbbá Kellermayer Miklós professzor tartozott a kedves személyek sorába.

Nehéz, szinte archeológiai munka vár a film rendezőjére. Hihetetlen, hogy a technika és a film korában már két évtizeddel ezelőtti film és hanganyagok is, ha egyáltalában megmaradtak, milyen gyöngye állapotban vannak. Játékfilmet tekintve az *Egy kis hely a Nap alatt*, a *Végkiárusítás* és az *Ábel* című film jeleneiből választhat a szerkesztő, ám igazán egyik sem reprezentálja Héjja Sándor formátumát. Cselényi László Sadoveanu-tévéfilmjéből is idézhetünk. A Hamletről egykamerás, minőségét tekintve

alkalmatlan felvétel áll rendelkezésre; ezt rendezői leleménnyel lehetne hasznosítani – talán építve a gyöngé minőségre, valami öregedett film stílusjátékában. Töredékes felvételt ismerünk az *Egy lócsiszár...*-ből; Bukarestben a tévé archívumában kell kutatni más, megmaradt felvételek után. A *Sánta angyalok utcájának* harminc év előtti előadásáról készült felvétel igen gyöngé minőségben ugyan, de megmaradt; a gyulai *Caligula*-előadást is rögzítették. Több felvétel készült a pécsi évekből, minőségük és a film iránya dönti el, mi építhető a portréba. Debrecenben pedig Németh László *Galileijét* alakította (Lengyel György rendezésében), amelynek felvétele előkerült. Jelenetképek, továbbá hangfelvételek állnak rendelkezésre, s néhány szerephez kötődve Héjja Sándor feljegyzései, amelyekből egy-két fragmentum, gondolat alámondva vagy idézve álló képeket kísérhet.

Helyszíneket tekintve Marosvásárhelyen, Kolozsvárott, Budapesten és Pécsen szükséges forgatni, s a film előkészülete kutató munkát igényel Bukarestben, továbbá a pécsi és a kolozsvári rádióban.

UTÓHANG

Hiába volt Lengyel György igyekezete, ajánlása, a magyarországi felkent szakmai testület, több alkalommal, Jászai-díjra is alkalmatlannak minősítette. Már haldoklott, amikor barátainak sietős szervezkedése folytán, egy köztársasági kiskeresztet nyújtottak át neki.

A film Héjja Sándor ügyéről próbálja meggyőzni a kétkedőket.

A többi? Néma csend...* ❀

Balról: Héjja Sándor, Görömbei András és Sütő András (1994. Debrecen)

* A három részes film *Csend* címmel készült Cselényi László rendezésében és a HungARTradíció produkciójában. A Duna tévé sugározta Sütő András temetésének estéjén, 2006. október 7-én, illetve 9-én.